

André Ravéreau

Le M'zab, une leçon d'architecture

Over het impliciete in de architectuur (Aforismen)

Hassan Fathy

In de hedendaagse stedenbouw zouden we moeten weten wat de maximale afstand is die iemand moet afleggen om een boom tegen te komen. En ook: wélke boom. Dat is van belang. Als ik in Luxor bomen uit het Verre Oosten zou planten, zouden zij esthetisch niet passen in het landschap. Zo begrijp ik het begrip 'esthetiek': als een volledige harmonie tussen het object, zijn vorm en de plaats waar die vorm zich bevindt — niet alleen geografisch, maar zelfs kosmisch.

Op eilanden in de Stille Oceaan heeft men vastgesteld dat de uitlopers van verplante bomen zich richten naar het eiland van oorsprong. Wij mensen zijn niet anders. Men moet die harmonie kunnen aanvoelen. Ik geloof dat harmonie aan de basis ligt van alles. Daarom blijf ik erop hameren dat we ons in de stedenbouw niet mogen beroven van de mogelijkheid om, wanneer dat nodig is, een boom tegen te komen. En die boom moet de juiste zijn, op de juiste plaats. Daarna geldt hetzelfde voor het juiste dier.

Er is een groot verschil tussen een Afrikaan die — zoals ik in een film zag — een leeuw doodt met een stok, niet eens met een sabel, door hem in de nek te raken, op de wervels. In dat gevecht hebben zowel de leeuw als de mens een kans. Maar als ik een leeuw dood met een mitrailleur, beschut in een tank, is dat dan nog sport? Wat doen wij dan met onszelf, en met onze waarden?

In de architectuur doen wij vandaag precies dat: wij doden leeuwen met tanks en mitrailleurs. En zo, zegt men, lossen wij het huisvestingsprobleem op.

Ik kan alleen maar bewondering hebben voor de man die in de M'Zab met zijn eigen handen bouwde. Hij ging de strijd aan met de materialen, met de beperkingen, met zijn cultuur. Het was een duel met de materie. En toen hij zijn probleem had opgelost, had hij schoonheid voortgebracht. Het kon niet lelijk zijn, omdat het niet anders kon worden gedaan.

Dat raakt aan een fundamenteel probleem in de stedenbouw: het opleggen van vormen. In zekere zin zijn de architect en de stedenbouwkundige dictators. Als ik hier een deur plaats, dwing ik iedereen om erdoorheen te gaan. Verplaats ik haar, dan dwing ik hen opnieuw. Maar als die deur zich op de juiste plaats bevindt, is dat geen probleem.

Ik heb dat ervaren in Gournā. Er was eerst de ingang van de binnenplaats, en vervolgens, binnen die binnenplaats, de ingang naar de kamers. Ik liep van de buitendeur naar de binnendeur, op een natuurlijke manier — zoals men een handgebaar maakt. Soms teken ik ook zo. De beweging moet aangenaam zijn. Eén keer, twee keer, drie keer liep ik het traject, heel natuurlijk.

Daarna liep iemand achter mij die met kalk het pad markeerde, zodat het later met stenen kon worden geplaveid. De vorm die ontstond was mooi: een bocht, maar geen overdreven of gekunstelde bocht. Het was een natuurlijke bocht, voortgekomen uit de beweging zelf.

Wij weten dat elk materiaal, elke beweging, elk element van de natuur — zelfs een regendruppel met haar spiraalvormige val — een eigen natuurlijke vorm heeft. Dat is wat wij moeten zoeken. De schoonheid van een vorm ontstaat uit het evenwicht van de krachten die haar voortbrengen.

In de M'Zab verzoenen de vormen alle krachten: sociale én technische. Het evenwicht van de samenleving komt erin tot uitdrukking — eenheid, gelijkheid, sociale en religieuze orde. Daarom hebben alle huizen dezelfde hoogte als de moskee. De vorm drukt ook de waarheid van de middelen uit: de structurele logica.

De arcades in de M'Zab zijn opgebouwd met ingewerkte palmhouttakken; net als bij beton is de wapening verborgen. Dat intrigeerde mij. Het was het eerste voorbeeld van zo'n constructie dat ik leerde kennen. Het is bijzonder interessant: lokale materialen genereren een vorm, en die vorm móét mooi zijn.

Dat komt doordat de vorm de krachten die erop inwerken met elkaar verzoent, en zo esthetiek voortbrengt. Met ijzer en beton kan men vrijwel elke vorm maken, maar met ruwe baksteen: absoluut niet. Voor gewelven en koepels verzoent de vorm de krachten exact. Nubische metselaars vertelden mij: als een gewelf hoger is dan de kettinglijn, breekt het door zijdelingse druk; is het te laag, dan breekt het aan de top. De vorm ligt dus impliciet besloten in de constructie. Zij is mooi omdat zij alle krachten in evenwicht brengt. Men kan het niet anders doen.

Dat is een manier van bouwen die de vorm voorschrijft en tegelijk haar esthetiek voortbrengt.

Niet in de betekenis die de rijken eraan hebben gegeven. Zij hebben het begrip schoonheid vervormd. Kijk naar de decoratieve objecten in huizen: alle esthetische waarde is verdwenen, zowel bij arm als rijk, door plastic voorwerpen. Terwijl gebruiksvoorwerpen uit het huis van een Nubische of Algerijnse boer vandaag museumstukken zijn. Vroeger was schoonheid aanwezig in alles wat ons omringde. Wij waren onszelf.

Neem een man uit de M'Zab. Hij bouwde zijn huis vanuit zijn dagelijkse leven. Elke lijn drukt het wezen uit van degene die haar heeft getrokken. Zoals een kledingstuk dat precies past: vanbinnen voelt men zich goed, het knelt niet en het hangt niet los. Dat is iets wat de moderne mens is kwijtgeraakt.

U hebt de traditionele Nubische huizen gezien, en ook die welke architecten vandaag voor zichzelf bouwen. Dat contrast toont hoe cultuur verschrompelt wanneer men de mens losrukt

uit zijn omgeving, hem vervreemdt van zijn natuur en hem absurde gemakken aanbiedt. Maar hoe kan men weerstand bieden tegen een gemakkelijke verandering die langs een weg komt die vreemd is aan de eigen cultuur? Hoe onderscheid maakt men tussen het uitwisselbare en het niet-uitwisselbare, tussen wat constant is en wat verplaatst kan worden?

Ik heb begrepen dat de Mozabieten zich bewust hebben teruggetrokken en hun identiteit hebben behouden. Die identiteit leeft in hun architectuur. Het gebaar van de hand volgt niet alleen het verstand, maar ook het gevoel. Als er een spirituele filosofie is, volgt de hand haar vanzelf.

Aan het begin van deze eeuw bestonden er nog gilden. Men zong terwijl men werkte. De schrijnwerker die zijn deuren maakte met samengestelde geometrische patronen, zong. Ontbrak er een stuk dat aan de meester moest worden getoond, dan stopte hij zijn werk en ging het zoeken, terwijl hij de Koran reciteerde. Dat lijkt op het gezellenwezen.

Mensen bleven rond de werktafel, op de bouwplaats, geïntegreerd in hetzelfde hiërarchische systeem als in de religieuze praktijk. Al zingend. Wanneer men een religieuze hymne zingt, worden alle spieren en cellen geactiveerd; zij worden beschikbaar door die spirituele sereniteit en door de energie van wat men maakt. Datzelfde gezang stijgt op uit het gebouw. Dat is wat men voelt bij het binnengaan van een kathedraal.

Dit heeft niets met techniek te maken. Opdat de mens datgene wat diep in hem ligt naar boven kan brengen, moet hij een toestand van innerlijke ontvankelijkheid bereiken — geen acrobatische yoga, maar een spirituele openheid, via ritmische zang en handwerk. Zo werkt men samen. Niet het verstand, maar het hart is actief. De intelligentie van de vingers komt voort uit spirituele intelligentie.

Een ingenieur heeft ooit een structurele studie van kathedralen gemaakt en ontdekte dat alle elementen — zoals de steunbogen — perfect geïntegreerd zijn volgens principes die overeenkomen met moderne bouwkundige kennis. Waar haalden die bouwmeesters die kennis vandaan? Gotische kunst verscheen plots, net als islamitische kunst. Waar kwam dat inzicht vandaan?

Het zijn complexe vragen. In Reims, Notre-Dame de Paris, Chartres: hoe konden zij steen gebruiken alsof zij de wetten van de statica al kenden? Deze vragen zijn nauwelijks onderzocht.

Boeken over kathedralen en gezellen verklaren niets. Deze kennis wordt niet overgedragen via woorden of teksten, maar via een menselijke keten.

Wanneer ik samen met iemand aan een tekening werk en zeg: nee, zo niet — dit moet anders — en die persoon past het onmiddellijk aan, ontstaat er een rijk contact dat nooit wordt opgeschreven. Het is een levend, direct contact dat het scheppend potentieel activeert dat het onderwijs vandaag grotendeels negeert.

Dat directe contact moeten we herontdekken, door samen te werken: architecten, metselaars, sociologen, geografen, schrijnwerkers. Samen bouwen. En als iets fout is, het afbreken en begrijpen waarom.

Ik stelde de metselaars van Gournà voor om zelf een koepel te bouwen. Ik heb die moeten laten afbreken. Zij was niet juist, niet natuurlijk, zonder architect. Volkskunst ontstaat uit het onderbewuste van de gemeenschap; academische kunst uit het bewustzijn van het individu. Het ene kan men niet zomaar in het andere overbrengen.

Wanneer Ravéreau zegt dat men “het wezenlijke moet zoeken zonder overbodige toevoegingen en zonder technische gestes die de behoeften overstijgen”, ben ik het volledig met hem eens. Waarom een materiaal tot het uiterste versterken als dat niet nodig is? Aardebaksteen kan 15 kg per cm² dragen, terwijl in woningen nauwelijks 2 kg nodig is. Waarom haar dan geschikt maken voor 60?

Wij beschikken over bakstenen van 4.000 jaar oud die niet zijn aangetast. Elke onnodige verandering creëert nieuwe problemen. De juiste oplossing daarentegen lost problemen op die men niet eens had voorzien — zoals thermische isolatie.

Wanneer men de juiste handeling stelt, op het juiste moment, op de juiste plaats, en anderen die handeling volgen uit overtuiging, ontstaat echte evolutie. Maar wanneer men verkeerd begint — wolkenkrabbers in de woestijn, betonhuizen in de woestijn — dan wordt die fout massaal geïmiteerd.

Dat zijn de kernvragen: wat doet de mens met zijn natuurlijke en sociale omgeving? Wat doet hij met materialen? Waar staan wij, en wat zullen wij doen? In het voorbeeld van de M'Zab herkennen wij de sleutel tot een universele analyse.

Men moet deze problemen benoemen om ze op te lossen. In het stellen van het probleem ligt al het grootste deel van de oplossing besloten.

Esthetiek is in de architectuur een valse waarde geworden. Maar er is één universeel principe: harmonie.

In de muziek veroorzaakt dissonantie lichamelijk en geestelijk ongemak. Harmonie daarentegen betekent: het probleem stellen en oplossen. Wanneer men nadenkt over een probleem, lijdt men — tot het is opgelost.

U vraagt mij welke muziek ik hoor wanneer ik naar de M'Zab kijk. Dat is een prachtige vraag. Het is de muziek van de woestijn, van de bedoeïenen, als de beweging van de wind.

Ik herinner me dat ik als kind aan het Mahmoudiya-kanaal in Alexandrië was, en bedoeïenen zongen: “ou... ou... ouine...” Later hoorde ik hetzelfde gezang bij de piramides, onder dezelfde wind. Dat is wat de M'Zab bij mij oproept.

Het is geen exacte vertaling, slechts een verwantschap in ritme en beweging. Maar wie zal ooit de woestijn componeren zoals de Mozabieten haar hebben gebouwd?

Daar ligt een immense bron van inspiratie. En u hebt gelijk: het is eenvoudig. De muziek van de M'Zab is muziek van vóór het conservatorium.

Wis het kunstmatige uit, dan blijft alleen de constructie over!

André Ravéreau

Zeer weinig samenlevingen hebben, zelfs in een fase van ontwikkeling of in tijden van politieke of spirituele omwenteling, de mogelijkheid gehad om een hervorming van hun architectuur en stedenbouw door te voeren met dezelfde volledigheid en strengheid als die van hun morele orde. Want sedentariteit bevordert geen totale heroverweging van architecturale waarden; op enkele uitzonderingen na, zoals die van de cisterciënzer abdijen, en misschien alleen in het korte, eerste moment van zo'n hervorming, wanneer het nog om een gemeenschap gaat en niet om een samenleving, en wanneer zuiveringen zich hoofdzakelijk beperken tot het verwijderen van decor op morfologische elementen.

Misschien zijn het alleen in de vierde eeuw van de Hidjra (overeenkomend met de elfde eeuw van de christelijke jaartelling) enkele afsplitsingen van de islamitische gemeenschap geweest, de Ibadieten, die zich op een vrijwel ongerepte plek vestigden en – eerder door een aaneenschakeling van kansen dan door een vooraf gepland project, maar wel met een constante waakzaamheid – erin slaagden een zeldzame toepassing te realiseren van de eisen van een religieuze, filosofische en sociale moraal op het ontwerp van een menselijke leefruimte en haar gebouwde omgeving. En dit gedurende bijna duizend jaar, tot het midden van onze eeuw.

De theorieën die betrekking hebben op de evolutie van de architectuur doorheen de beschavingen die men kent, negeren het architecturale gebeuren van de M'Zab, dat nooit of slechts zelden wordt vermeld. Dit voorbeeld, en de aandachtige observatie ervan, lijken zelfs te ontbreken in sommige recente theorieën die nochtans de verdienste hebben zich bezig te houden met de democratische aspecten van een menselijke gemeenschap in wording. De kennis van de M'Zab kan een wezenlijke bijdrage leveren aan die zoektocht.

In de meeste theorieën wordt de reflectie over het begrijpen en onderwijzen van architectuur sinds lange tijd overheerst door oude beschavingen, gedreven door de zorg van bouwers die belast waren met het dienen van gebouwen van macht en erediens. In de Oudheid waren dat in hoofdzaak die van de macht en de culten. Zo bijvoorbeeld wanneer het ging om openbare programma's: circussen of theaters, zelfs utilitaire bouwwerken zoals aquaducten enzovoort, waarvan de opdrachtgever, naast hun nut, vooral prestige verwachtte. Die intentie is vandaag dezelfde gebleven. Het is de kennis, of liever de vindingrijkheid, het artificiële, dat de wetenschap vormt van de bouwers van monumenten, waarvan het hoofddoel blijft indruk te maken.

Monumenten deden een beroep op magische tekens die men gaandeweg is gaan verwarren met ornament, en reeds sinds de neolithische tijden op technieken die bewust vreemd waren aan de behoeften van het dagelijks leven. Tot voor kort hadden architectuurtheorieën geen belangstelling voor volksbouw en zelfs niet voor burgerlijke bouw, zoals blijkt uit de definitie in de *Littérature*: "Architectuur is de kunst gebouwen te construeren." Architecturen lijken dus, sinds onheuglijke tijden, meer ontstaan uit hun ontwikkeling dan bewust ontworpen te zijn, en dit zowel voor volksarchitectuur als voor vorstelijke of religieuze bouwkunst.

De mens deed wat hij op dat moment het beste wist en kon. Hij handelde telkens op de grens van zijn kennis of van zijn materiële mogelijkheden. Van de iglo aan de pool tot de hut aan de evenaar heeft de mens, op elk moment van zijn ontwikkeling, de totaliteit van zijn kennis ingezet bij de verwerking van de materialen uit zijn omgeving; de grenzen van zijn inspanningen waren die van zijn middelen. Hij werd gedreven door de eisen van zijn behoeften en hun groei, en gebruikte zijn eveneens groeiende kennis om daaraan te beantwoorden.

Priesters en vorsten werden niet alleen gedragen door hun kennis en de materialen uit hun omgeving, maar bijna zonder keuzevrijheid, door hun behoefte aan prestige, zelfs tot aan de verste grenzen van hun macht. Hoe verder het marmer werd aangevoerd, hoe groter de eer voor de bouwer van paleis of tempel, en hoe meer hun gezag werd bevestigd.

De ongebreidelde proliferatie van technieken in het machinetijdperk biedt de mens – eenvoudig of machtig – niet langer alleen de mogelijkheid zijn kennis te gebruiken. Een nieuwe voorwaarde dringt zich op: kiezen. Het is misschien de eerste keer in de geschiedenis dat de mens in zo'n situatie van keuze is geplaatst. Zijn morele ontwikkeling is echter niet noodzakelijk in hetzelfde tempo meegegroeid in verhouding tot zijn wetenschappelijke en technologische ontwikkeling. De Mozabieten hebben, zo lijkt het, uit de uitgebreide kennis van de islamitische wereld van hun tijd een keuze gemaakt op basis van **morele criteria**. Laten we hun vestigingsvoorwaarden in de M'Zab in herinnering brengen: een vrijwel ongerepte plek, een dwingende urgentie en beperkte middelen. Op bewonderenswaardige wijze bouwden zij in de loop van ongeveer veertig jaar vijf compacte steden, terwijl zij er ook voor hadden kunnen kiezen één enkele stad onbeperkt uit te breiden. Nog bewonderenswaardiger is de instandhouding van deze vijf steden gedurende bijna een millennium, met dezelfde bescheidenheid van oorspronkelijke middelen.

Zij zijn weliswaar zeer geïsoleerd gebleven, maar dat isolement verklaart niet alles, want de Ibadieten zijn altijd grote reizigers geweest. Zij hebben de rest van de wereld geenszins genegeerd: velen van hen vertrokken tijdelijk naar het buitenland en emigreren nog steeds, met name naar de Tell, dat dankzij de zee openstaat voor alle invloeden. Als de beslissing aanvankelijk dus door de urgentie werd opgelegd, dan staat vast dat de latere keuze **weloverwogen** was.

Zo werden de Mozabieten ertoe gebracht een formule te vinden die misschien niet aan andere beschavingen is doorgegeven: **wis het kunstmatige uit, er blijft alleen de constructie over**. Wat de waarnemer bij het eerste contact met de M'Zab treft, is de algemene eenheid van karakter. Er zijn geen twee gebaren: men bouwt het stuwdammetje, de moskee en het huis op dezelfde manier. Er zijn geen paleizen in de M'Zab. Het uiterlijk verschilt niet wanneer men zich er telkens toe verplicht het object te laten beantwoorden aan zijn elementaire behoeften.

Op die manier zijn de Mozabieten ontsnapt aan de formalismen die van het object niet alleen verlangen dat het *is*, maar ook dat het *uitdrukt* en, afhankelijk van zijn bestemming, een eigen karakter draagt. Een eis die in een bepaalde periode zelfs een beoordelingscriterium vormde voor schoolopdrachten.

De nieuwe les die men hieruit kan trekken, is dus onafscheidelijk van de moraal die deze zuiverheid van architectonisch denken onmiskenbaar heeft verlengd — bijna tot op vandaag

— en die haar heeft behoed voor de ongemakken waarin de industriële wereld is verstrikt geraakt en steeds dieper verstrikt raakt, doordat zij haar voortdurend verwarring aanbiedt. Het is niet uitgesloten dat de oude M'Zab binnen tien jaar verdwijnt, zo groot is vandaag de wil tot verandering van haar bewoners, die op het ritme van de wereld willen leven en uiteindelijk door die verwarring worden getroffen.

Ik zie echter niet in waarom het onmogelijk zou zijn onze hedendaagse architectuur, de onze, **grondig te heroverwegen**. De problematiek bestaat erin dezelfde benadering te volgen als de Mozabieten, maar onder helaas veel moeilijker omstandigheden: de proliferatie van onze middelen en onze behoeften is oneindig ruimer dan zij dat toen voor hen was. Maar juist omdat deze middelen zijn wat zij zijn — zo divers en zo verwarrend — is de noodzaak van **keuze** des te belangrijker. Het is noodzakelijk onze blik te richten op datgene wat de Mozabieten hebben weten te verwezenlijken om hetzelfde te proberen te doen: **ontsnappen aan het decoratieve, aan gigantisme zoals aan maniërisme en formalisme**, waaraan sommige hedendaagse architecten ons het voorbeeld geven, zoals Arne Jacobsen.

Aangezien vandaag zeer veel technieken onderling gelijkwaardig zijn, is het uiteindelijk **de moraal** die onze keuze kan sturen. Die taak komt niet alleen toe aan de architecten; de **gehele samenleving** moet hen daarbij ondersteunen.

Nawoord

André Ravéreau

De M'Zab is prestigieus zonder de intentie prestigieus te zijn

Voor onze samenlevingen, die zich in verstoorde tijden bevinden, vormt de M'Zab een voorbeeld van hervorming. Het resultaat van die hervorming — evenwichtig en harmonieus — heeft tot op heden op opmerkelijk gelukkige wijze standgehouden.

Wanneer in dit verband regelmatig wordt verwezen naar Claude-Nicolas Ledoux, vertegenwoordiger van zijn school en van parallelle stromingen, dan is dat omdat de westerse cultuur in hem een hervormer heeft willen zien. Zijn hervorming bestond uit het idee dat voortaan zowel voor de arbeider als voor de prins gebouwd kon worden. De formalistische vernieuwingen die hij introduceerde, blijken bij nadere beschouwing echter arbitrair en nauwelijks te rechtvaardigen. Men kan zich zelfs afvragen of het, bij afwezigheid van die zogenaamd 'artistieke' verbeelding — en als Ledoux nooit had bestaan — niet eerder voordelen dan nadelen zou hebben opgeleverd voor de architectuur, doordat tal van fouten vermeden waren gebleven.

Ledoux heeft het arbitraire karakter van formalisme en symboliek tot een hoogtepunt gedreven, vanuit de overtuiging dat de architect ook voor de arbeider kon bouwen. Dat idee

zou overigens onvermijdelijk zijn ontstaan met de komst van nieuwe materialen. Toch heeft Ledoux hiermee een hele denkstroming geïnspireerd. Nog steeds worden constructieve vormen bedacht die absurd en noodzakelijkerwijs duur zijn, enkel om te tonen dat men tot inventie in staat is.

De gevels van zijn arbeiderswoningen waren luxueus uitgevoerd, met rustica-achtige steenbewerking. Opmerkelijk genoeg leek niemand te huiveren bij het zien van de directeurswoning, die centraal in deze gehoorzame cirkel was geplaatst. Dit verrassende plan werd overigens nooit volledig gerealiseerd. Werkplaatsen en ateliers bevonden zich in het midden, samen met de woning van de directeur; winkels, administraties, culturele voorzieningen en de zogenoemde 'huizen van vermaak' waren aan de rand gesitueerd. Zo verzamelden de mensen zich voor het werk, maar verspreidden zij zich voor alle andere activiteiten. Dit geheel noemde Ledoux de "sociale stad".

In wezen heeft hij slechts een stijl uitgevonden — of beter gezegd: een stilering die een vereenvoudiging moest vormen ten opzichte van andere stijlen. Een meer authentieke eenvoud valt echter elders te zoeken. Het creëren van een stijl veronderstelt immers het vastleggen van wetten. In de M'Zab bestaat geen stijl: negen eeuwen zijn verstreken zonder dat opeenvolgende stijlen er tijdperken hebben gemarkeerd. Dat is mogelijk omdat er geen wet van het minimum bestaat.

Hoe men het ook bekijkt, de M'Zab laat zich niet tekenen; daarom vormen foto's hier het meest geschikte getuigenis. Een Mozabitische boog is uniek: zij kan niet los worden gedacht van de palmstam die haar kromming bepaalt. Een geometrische boog daarentegen is ontworpen om eindeloos te worden gereproduceerd, met behulp van dezelfde bekisting.

Zolang er geen evenwicht bestaat tussen de mens en zijn samenleving, is het moeilijk de omhulling van zijn levenswijze te definiëren. Men kan echter proberen te begrijpen hoe de relatie tussen het huis en zijn omgeving wordt beheerst. Andere sedentaire samenlevingen leren ons op dit vlak maar weinig. Het is mogelijk dat het gebouwde invloed uitoefent op de mens, maar daarvoor zijn zekerheden nodig. In werkelijkheid hebben vorsten en priesters hun invloed vooral uitgeoefend via het bouwwerk.

Wanneer mensen beschikken over sociale en familiale zekerheden waaraan zij gehecht zijn, kunnen zij zich het avontuur veroorloven in de toevallige details van elk gebaar, ook dat van het bouwen. Het algemene schema wordt daarbij echter niet ter discussie gesteld, zoals vandaag vaak wel gebeurt. In een stabiele gemeenschap zoals die van de M'Zab streven mensen er niet naar verschillend te zijn. Het comfort dat zij van het sociale leven verwachten, bestaat juist hierin dat zij zonder belemmering gedachten en behoeften kunnen delen.

Alle vormen van volksarchitectuur getuigen hiervan: geen enkele zoekt bewust het verschil; afwijkingen ontstaan slechts uitzonderlijk, en alleen wanneer zij noodzakelijk zijn.

Het sociale, het morele, het prestige — dat alles behoort tot het menselijke domein. Het weigeren van prestige in de architectuur is dan ook een menselijke houding, niet louter die van de architect.

Goede architectuur — dat wil zeggen architectuur die zo goed mogelijk beantwoordt aan menselijke behoeften en aan de fysieke omgeving — kan, zelfs wanneer zij met uiterste eenvoud en zuinigheid is gebouwd, mooi zijn. En wanneer zij mooi is, kan zij ook prestigieus zijn, zonder dat daar de intentie toe bestaat. De M'Zab is prestigieus zonder de bedoeling prestigieus te zijn.

Niet alle regionale architecturen laten zich even gemakkelijk analyseren als die van de M'Zab. Zolang men de redenen achter de vormen uit vroegere, stabiele tijdperken niet kent, en zolang men geen onderscheid maakt tussen strikt lokale oorzaken — voortkomend uit de fysieke omgeving zoals materialen, klimaat, licht en wind — en de geografische en sociale invloeden die door de geschiedenis zijn overgeleverd, blijft het onmogelijk bepaalde details zinvol te hergebruiken, zelfs als zij op het eerste gezicht waardevol lijken.

Tegenover architectuurstudenten kan men dit niet vaak genoeg herhalen: laat ons ons wapenen met kennis van de klimatologische omstandigheden — zon, regen, kou, warmte, wind. Laten we de beperkingen van de omgeving ernstig nemen, dan zullen we ook met ernst bouwen. Laten we zoeken naar het essentiële, zonder toevlucht te nemen tot overbodige toevoegingen: materiaalspel, effecten of vormen. En zonder technische gebaren te stellen die verder reiken dan strikt noodzakelijk.

Wanneer architecten menen bij te dragen aan het sociale door zich voornamelijk met levenswijzen bezig te houden, lopen zij een groot risico zich te vergissen. Niets is immers minder zeker dan de nabije of toekomstige levenswijze van onze diverse samenlevingen. Hun ware bijdrage ligt in hun kennis van de fysieke omgeving, hun inzicht in alle factoren die daarop inwerken, en hun vermogen om deze samenhangend te behandelen. Dáárin schuilt de essentie van hun bijdrage aan het bouwen en de rechtvaardiging van hun beroep.

Zoals de bouwers van de M'Zab, die — nadat zij alle redenen van invloed en prestige hadden teruggebracht en gezuiverd, en democratische en egalitaire oplossingen hadden gekozen — uiteindelijk enkel nog werden geconfronteerd met vraagstukken van verdediging en omgeving. Het resultaat is een kwaliteit die bijna duizend jaar heeft standgehouden.